

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

ΟΡΑΤΙΟΣ. Ω Φως και Σκότος!

φοβερόν είναι αυτό το πράγμα και υπέρ φύσιν!

ΑΜΛΕΤΟΣ. Δέξου το και συ ως υπέρ φύσιν.

Στον ουρανόν και εις την γην τόσα και τόσα έχει,
που η φιλοσοφία σου δεν είδε 'ς τ' όνειρό της [...].¹

Στην πρώτη πράξη της τραγωδίας Άμλετ του Ουίλλιαμ Σαίξπηρ κάνει την εμφάνισή του ένα «φάσμα»: το φάντασμα του δολοφονηθέντα πατέρα του Δανού πρίγκιπα, που θα διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη του δράματος. Συνοδεύοντας στον προμαχώνα του κάστρου τον Άμλετ, ο επιστήθιος φίλος του Οράτιος γίνεται κι αυτός μάρτυρας της φασματικής παρουσίας, αλλά δυσκολεύεται να πιστέψει το «φοβερόν» και «υπέρ φύσιν» θέαμα, σύμφωνα με την ελληνική μετάφραση του Δημήτριου Βικέλα από τα τέλη του 19ου αιώνα. Ο νεαρός πρίγκιπας διαβεβαιώνει τότε τον φίλο του για την ύπαρξη μιας ανεξερεύνητης επικράτειας, απρόσιτης στην ανθρώπινη «φιλοσοφία». Η επικράτεια αυτή απλώνεται πέρα από τα όρια της γνώσης της εποχής του, τόσο όσον αφορά τα επίγεια μυστήρια όσο και τα επουράνια θαύματα: πρόκειται για την επικράτεια του υπερφυσικού.

Η τραγωδία γράφτηκε στο γύρισμα του 17ου αιώνα και δεν είναι το μοναδικό έργο του Άγγλου δραματουργού όπου επιστρατεύονται στοιχεία του λεγόμενου υπερφυσικού: φαντάσματα, μάγοι και μάγισσες, νεράιδες και προφητικά όνειρα καλούνται να εξυπηρετήσουν τη σκηνική οικονομία, να προωθήσουν την πλοκή, αλλά και να θίξουν ευρύτερα θεολογικά, πολιτικά και ηθικά ζητήματα σε πολλές από τις τραγωδίες

1. Σαικσπείρος, Αμλέτος, Τραγωδία, Δημήτρης Βικέλας (μτφρ.), Αθήνα [1888], σ. 44. Βλ. Κωνσταντίνος Γ. Κασίνης, Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων της ξένης λογοτεχνίας ΙΘ'-Κ' αι.: αυτοτελείς εκδόσεις, τ. Α': 1801-1900, Αθήνα, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, 2006, σ. 551.

και τις κωμωδίες του. Για το κοινό της εποχής του, εκείνο δηλαδή της πρώιμης νεωτερικότητας, τα στοιχεία αυτά δεν αποτελούσαν εξωπραγματικές παρουσίες, ξένες προς την εμπειρία, τις αντιλήψεις και την καθημερινότητά τους.² Ας μην ξεχνάμε ότι την ίδια εποχή δημοσιεύονται δαιμονολογικές πραγματείες και εντατικοποιούνται οι δίκες εναντίον των μαγισσών στη Δυτική και την Κεντρική Ευρώπη.³

Ταυτόχρονα, όμως, διαμορφώνονται νέοι τρόποι προσέγγισης της φύσης και της γνώσης (όπως η μαθηματικοποίηση, η ποσοτικοποίηση και ο πειραματισμός), μέσα από εξελίξεις στην αστρονομία, τη φυσική φιλοσοφία, την ιατρική και συναφείς τομείς. Οι μεταβολές αυτές συνδέθηκαν με την περίοδο που η ιστοριογραφία ονόμασε «Επιστημονική Επανάσταση», όρος που έχει ωστόσο δεχτεί κριτική.⁴ Οι νέες αντιλήψεις επεκτείνουν το πεδίο του «φυσικού», ροκανίζοντας σταδιακά την επικράτεια του υπερφυσικού και του παραφυσικού, εκείνη δηλαδή που κείται πέραν της φύσης. Πρόκειται για εξελίξεις οι οποίες συμβάλλουν σε μια ευρύτερη διαδικασία εκκοσμίκευσης, εκλογίκευσης και υποχώρησης των μαγικών δυνάμεων από το προσκήνιο της καθημερινότητας μπροστά στην προέλαση της επιστήμης και του ορθολογισμού. Η διαδικασία αυτή, που ο Max Weber ονόμασε «απομάγευση» του κόσμου,⁵ δεν είναι ούτε μονοσήμαντη ούτε γραμμική (εξάλλου για το βεμπεριανό σχήμα έχουν εκφραστεί ενστάσεις, όπως επισημαίνουν ο Γιώργος Πλακωτός και ο Μαρίνος Σαρηγιάννης στα κείμενά τους στον παρόντα τόμο). Το ίδιο το υπερφυσικό ως έννοια αναδύεται ακριβώς την περίοδο της νεωτερικότητας, η οποία αποκρυσταλλώνει τη διάκριση «φυσικού» και «υπερφυσικού» οδηγώντας σε μια, μερική τουλάχιστον,

2. Victoria Bladen και Yan Brailowsky, «Introduction: Shakespeare and the supernatural», στο Victoria Bladen και Yan Brailowsky (επιμ.), *Shakespeare and the Supernatural*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 2020, σ. 1-11.

3. Ανδρονίκη Διαλέτη, *Η μαγεία στην Ευρώπη, 15ος-18ος αι. Μια κοινωνική και πολιτισμική ιστορία*, Αθήνα, Κάλλιπος - Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2023, σ. 25-30.

4. Steven Shapin, *Η επιστημονική επανάσταση: Η καταγωγή της σύγχρονης επιστημονικής αντίληψης*, Ηλίας Καρκάνης (μτφρ.), Αθήνα, Κάτοπτρο, 2003, σ. 25-28· David Wootton, *The Invention of Science: A New History of the Scientific Revolution*, Νέα Υόρκη, Harper Collins, 2015, σ. 15-54.

5. Max Weber, *Η Επιστήμη ως επάγγελμα*, Ιωάννης Συκουτρής (μτφρ.), Αθήνα, Μέλισσα, 1933, σ. 67-68 και 79-80.

χιστον, «έκλειψη» του τελευταίου.⁶ Το φαινόμενο εξάλλου δεν υπήρξε αποκλειστικά δυτικό, καθώς ανάλογης σημασίας εξελίξεις σημειώνονται και αλλού, όπως για παράδειγμα στον οθωμανικό κόσμο όπου την ίδια περίοδο εκτυλίσσεται ζωηρή συζήτηση σχετικά με τη δυνατότητα των σούφι να πραγματοποιούν θαύματα, ενώ παράλληλα στην οθωμανική κοινωνία αναπτύσσεται μια τάση εξορθολογισμού.⁷



Στο πρωτότυπο κείμενο του Σαίξπηρ, ο Οράτιος αναφέρεται σε «wondrous strange», που άλλοι μεταφραστές, όπως και ο ίδιος ο Βικέλας σε προγενέστερη εκδοχή της μετάφρασής του, αποδίδουν είτε ως πράγμα «φοβερόν» ή «εκπληκτικώς παράξενον» είτε ως «φρικτόν και ξένον».⁸ Ανεξαρτήτως από τους λόγους που ώθησαν τον Βικέλα να προτιμήσει τον όρο «υπέρ φύσιν», απομακρυνόμενος έτσι από το αγγλικό πρωτότυπο, η επιλογή του μαρτυρά τη διείσδυση και παρουσία της έννοιας του υπερφυσικού στον ελληνικό χώρο τον 19ο αιώνα. Για παράδειγμα, σχολιάζοντας τα πνευματιστικά φαινόμενα που είχαν καταγραφεί λίγα χρόνια νωρίτερα στις Ηνωμένες Πολιτείες και θα πυροδοτούσαν παγκόσμια φρενίτιδα για την επικοινωνία με τα πνεύματα τις επόμενες δεκαετίες, το «κατεξοχήν συντηρητικό οικογενειακό περιοδικό» *Νέα Πανδώρα* έγραφε στα μέσα του 19ου αιώνα: «Τοσαύτα είναι όσα άνθρωποι, ους ουδέν δικαίωμα έχομεν να θεωρήσωμεν ως προληπτικούς ή ως απατεώνας, διαδίδουσιν ως συμβαίνοντα συνεχώς πολλαχού, και προ πάντων ως παρατηρηθέντα εν Αμερική, φαινόμενα

6. Peter Harrison, *Some New World: Myths of Supernatural Belief in a Secular Age*, Κέιμπριτζ, Cambridge University Press, 2024, σ. 1-4· Carlos M. N. Eire, *They Flew: A History of the Impossible*, Νιου Χέιβεν - Λονδίνο, Yale University Press, 2023, σ. xiv.

7. Marinos Sariyannis, *Ottomans and the Supernatural: Nature and the Limits of Knowledge in the Early Modern Ottoman Empire*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2025, σ. 71-86· William Burns, *The Scientific Revolution in Global Perspective*, Νέα Υόρκη - Οξφόρδη, Oxford University Press, 2015, σ. 153-159.

8. Σαικσπείρου τραγωδία μεταφρασθείσα εκ του αγγλικού, μέρος Ε': Αμλέτος, Δημήτριος Βικέλας (μτφρ.), Αθήνα 1882, σ. 44· Αμλέτος του Σαιξπήρου. Τραγωδία εις πράξεις πέντε, Ιωάννης Περβάνογλου (μτφρ.), Αθήνα 1883, σ. 60· Αμλέτος τραγωδία Σαικσπείρου, Ιάκωβος Πολυλάς (μτφρ.), Αθήνα 1889, σ. 49· Σαικσπείρου Αριστουργήματα, τχ. 2ο: Άμλετ, Άγγελος Βλάχος (μτφρ.), Αθήνα 1905, σ. 53.

υπερφυσικά, δηλαδή μη υπαγόμενα εις τους νόμους της φύσεως, ως ημείς, ίσως εν τη αγνοία ημών, τους νομίζομεν».⁹

Στην ελληνική περίπτωση, η εμφάνιση όρων όπως «μεταφυσικό» και «υπερφυσικό» σχετίζεται με μια συζήτηση για την καταγωγή τους. Ο Στέφανος Κουμανούδης λημματογραφεί τις λέξεις «μεταφυσική» και «υπερφυσικός», εντοπίζοντας την εμφάνισή τους στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα.¹⁰ Ως προς την πρώτη, αναφέρεται στον Ευγένιο Βούλγαρη επισημαίνοντας τη συζήτηση περί της καταγωγής της λέξης από τους «Φράγκους», αν και ο ίδιος φαίνεται να υποστηρίζει την απευθείας καταγωγή της από το αριστοτελικό «Μετά τα φυσικά». Για τον όρο «υπερφυσικός» τα πράγματα φαντάζουν πιο απλά: καταρχήν η λέξη έχει την κυριολεκτική της σημασία, ενώ στο ίδιο λεξικό γίνεται αναφορά στους υπερφυσικιστές θεολόγους στη Γερμανία (*Supranaturalistae*),¹¹ που ο Κουμανούδης εντοπίζει στην ελληνική γραμματεία στο έργο του Αναστάσιου Διομήδη Κυριακού, καθηγητή της Θεολογικής Σχολής της Αθήνας: «Οι εκ των θεολόγων πολέμιοι του ορθολογισμού εκλήθησαν υπερφυσικοί (*Supranaturalistae*), η δε αρχή αυτών *supranaturalismus* [...]».¹² Και στον Μεσοπόλεμο ο Δημήτριος Δημητράκος δίνει κι αυτός δύο σημασίες: από τη μία αυτός που υπερβαίνει τις δυνάμεις της φύσης κι από την άλλη ο οπαδός του γερμανικού θεολογικού κινήματος του «υπερφυσικισμού».¹³

9. «Η νέα επιστήμη», *Νέα Πανδώρα*, 15.7.1853, σ. 196. Βλ. και Κωστής Καρπόζηλος, «Πανδώρα», στο Λουκία Δρούλια και Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου, 1784-1974: Εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, τ. Γ', Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ, σ. 416.

10. Στέφανος Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθισών από της Αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. Β', Αθήνα 1900, σ. 648-649.

11. Στο ίδιο, σ. 1045.

12. Αναστάσιος Διομήδης Κυριακός, *Δοκίμιον εκκλησιαστικής ιστορίας: χάριν των περί την θεολογίαν σπουδαζόντων*, Αθήνα 1872 [α' έκδ.], σ. 394. Για το πρόσωπο βλ. Δημήτριος Μπαλάνος (επιμ.), *Εκατονταετηρίς, 1837-1937*, τ. 1: Ιστορία της Θεολογικής Σχολής, Αθήνα, Πυρσός, 1937, σ. 8-9.

13. Για τη σχολή του υπερφυσικισμού (*supernaturalism*) στη γερμανική θεολογία του 19ου αιώνα βλ. Kevin M. Vander Schel, «Anti-Rationalist Developments: Supernaturalism and the German Religious Awakening», στο Grant Kaplan και Kevin M. Vander Schel (επιμ.), *Oxford History of Modern German Theology*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2023, κυρίως σ. 485-487.

Οι παραπάνω όροι καλύπτουν μια ποικιλία δοξασιών που αντιδιαστέλλονταν προς τον «φυσικό» κόσμο και μεταβάλλονταν στην πάροδο του χρόνου. Ενώ φαίνεται, για παράδειγμα, ότι οι δοξασίες για μεταθανάτια πλάσματα ήταν «απαράδεκτες», κατά την ορολογία του Αλέξη Πολίτη, και από τη θρησκεία και από τον κόσμο του δημοτικού τραγουδιού,¹⁴ προς τα τέλη του 17ου αιώνα μια «πλημμυρίδα» κειμένων με αναφορές σε βαμπίρ εμφανίζεται στα οθωμανικά Βαλκάνια, ενώ και οι «εμφανίσεις» βρικολάκων πολλαπλασιάζονται στον ελληνικό χώρο.¹⁵ Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι προγενέστερα δεν συναντάμε στη λαϊκή παράδοση μνείες σε παραβιάσεις της φυσικής τάξης, αλλά αυτό φαίνεται πως συμβαίνει «ακριβώς σαν θαύμα, θαύμα που το προκαλεί η υπερβολική ένταση του γεγονότος: καθώς η νόμιμη τάξη έχει διασαλευτεί στο έπακρο από τα όσα συμβαίνουν».¹⁶

Όπως κι αν έχει, ο ελληνικός χώρος δεν είναι αποκομμένος από τις ευρύτερες διανοητικές τάσεις και εξελίξεις της εποχής. Ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα, αν όχι και νωρίτερα, συναντάμε κι εδώ το αίτημα για φωτισμό και επικράτηση του ορθού λόγου, που συνοδεύει αργότερα τις προσπάθειες αφύπνισης του εθνικού αισθήματος και στη συνέχεια συγκρότησης κράτους. Όπως επισημαίνει στο κείμενό του ο Βαγγέλης Σαράφης, ο Αδαμάντιος Κοραής εξοβέλιζε την πίστη σε υπερφυσικά φαινόμενα από τη χορεία των μορφωμένων ανθρώπων και την περιόριζε στον αμαθή «όχλο». Ωστόσο, όπως έγραφε την ίδια περίοδο το περιοδικό *Αποθήκη των ωφελίμων γνώσεων*, η διάκριση αυτή δεν ήταν πάντοτε σαφής και ο «φωτισμός» των πνευμάτων παρέμενε ζητούμενο:

Ολίγοι μιν ήθελαν ομολογήσειν αυτοί εαυτούς δεισιδαίμονας· αλλ' έτι ολιγώτερος είναι ο αριθμός των όσσοι δεν υπόκεινται, κατά το μάλλον και ήττον, εις την επιρροήν δεισιδαιμονικών τρόμων· σχεδόν πανταχού επικρατεί φόβος τις περί πραγμάτων υπερφυσικών. Και αυτοί οι τρανώτερον γελώντες εις στοιχεία και βορβόλακας ταχύνουν κάποτε

14. Αλέξης Πολίτης, *Το δημοτικό τραγούδι*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2010, σ. 51.

15. Cemal Kafadar, «“Vampire trouble is more serious than the mighty plague”: The Emergence and Later Adventures of a New Species of Evildoers», στο Aline Payne (επιμ.), *The Land between Two Seas: Art on the Move in the Mediterranean and the Black Sea 1300-1700*, Λάιντεν, Brill, 2022, σ. 126-151.

16. Πολίτης, *Το δημοτικό τραγούδι*, σ. 85.

το βήμα, εάν, κοιμητήριοι διαβαίνουντες κατά την ζοφεράν του μεσονυχτίου ώραν, ακούσωσιν ήχον τινά εκ των ασυνήθων· και αυτός δε ο γαλήνιος και διανοητικός φιλόσοφος, του οποίου το λογικόν περιφρονεί παν δεινόν φαντασιώδες, ενδέχεται κάποτε να αισχυνθή εαυτόν, βλέπων ότι εθριάμβευσε κατά της κρίσεως η φαντασία. [...] Η πίστις εις υπερφυσικά φαινόμενα, μολονότι ολιγώτερον γενική τώρα παρ' όσον ήτον αρχήτερα, είναι μ' όλον τούτο υπόθεσις, περί της οποίας απαιτούν φωτισμόν πολλών ανθρώπων τα πνεύματα».¹⁷



Δύο αιώνες αργότερα, η αντιπαράθεση μεταξύ δεισιδαιμονίας, υπερφυσικού και φαντασίας από τη μία πλευρά και λογικής, κριτικού πνεύματος και επιστήμης από την άλλη συνεχίζεται, καθώς το ανεξήγητο, το μυστηριώδες, το θαυμαστό επιβιώνουν και ενίοτε ανθούν στις πρώτες δεκαετίες του 21ου αιώνα. Το τεκμηριώνουν τόσο το ανανεωμένο ενδιαφέρον για τη μαγεία, τον «αποκρυφισμό»¹⁸ ή τον εξορκισμό, όσο και η σφοδρή κριτική κατά του ορθολογισμού και της επιστημονικής γνώσης ή εγκυρότητας. Φάνηκε με εναργή τρόπο στην πόλωση που αναπτύχθηκε γύρω από το ζήτημα του εμβολιασμού κατά την πρόσφατη πανδημία του κορονοϊού, στην άρνηση εφαρμογής άλλων περιοριστικών μέτρων που σχετίζονταν με λατρευτικές συνήθειες, ή ακόμη στην επίσημη ρητορική κατά επιστημονικών φορέων και θεσμών σε διάφορες χώρες τα τελευταία χρόνια.

Ωστόσο, μια τέτοια μανιχαϊστική προσέγγιση συσκοτίζει το γεγονός ότι, όπως και μια σειρά από έννοιες, αντιλήψεις και αξίες, έτσι και οι ίδιες οι κατηγορίες της επιστήμης, της πρόληψης ή της δεισιδαιμονίας δεν είναι δεδομένες και αμετάβλητες. Με άλλα λόγια, τα όρια μεταξύ ανορθολογικού και ορθολογικού, δοξασίας και επιστημονικής γνώσης,

17. «Δεισιδαιμονίαι δημώδεις», *Αποθήκη των ωφελίμων γνώσεων* 34 (1839), σ. 147. Το περιοδικό εκδιδόταν από Αμερικανούς ιεραπόστολους στη Σμύρνη, βλ. Παυλίνα Νάσιουτζικ, «Αποθήκη των ωφελίμων γνώσεων», στο Δρούλια και Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου*, τ. Α', σ. 252.

18. Ο όρος χρησιμοποιείται εδώ με επίγνωση του ιστορικά περίπλοκου και εννοιολογικά αμφιλεγόμενου χαρακτήρα του. Βλ. Wouter J. Hanegraaff, *Esotericism and the Academy: Rejected Knowledge in Western Culture*, Κέιμπριτζ, Cambridge University Press, 2012, σ. 177-191.

δεν είναι τόσο σαφή όσο συχνά υπονοείται, και οπωσδήποτε όχι αμετακίνητα. Σε ιστορική προοπτική μετατοπίζονται, μεταβάλλονται και επανακαθορίζονται. Αυτές ακριβώς οι μετατοπίσεις δημιουργούν εντάσεις που αποδεικνύονται εξαιρετικά εύγλωττες για τις ευαισθησίες, τους φόβους, τις επιδιώξεις, και τα ιδεολογικά, πολιτισμικά και θρησκευτικά διακυβεύματα κάθε εποχής.

Από τις σελίδες του ανά χείρας τόμου παρελαύνουν βρικόλακες και ζόμπι, μάγισσες και δαίμονες, μάντεις και κληρικοί, γιατροί και μέλη ταγμάτων σούφι, ιεροεξεταστές και εξορκιστές, υπνωτιστές και παραισθησιογόνα φυτά, ιπτάμενα αυγά και μεθυσμένες κόττες. Αποτελούν εκφάνσεις του υπερφυσικού σε ευρύ χρονικό ανάπτυγμα, από τη Δήλο του 5ου αιώνα π.Χ. έως και τα εξορκιστικά κηρύγματα στο διαδίκτυο των αρχών του 21ου αιώνα. Η δομή του βιβλίου δεν ακολουθεί τη χρονολογική τάξη, αλλά τα κείμενα εντάσσονται σε ευρύτερες θεματικές: η πίστη σε ζόμπι ή άλλα δαιμόνια, οι δοξασίες που αφορούν τα θάυματα, τη μαντεία και τις αναλύσεις των δαιμονολογικώνπραγματειών, καθώς και κείμενα που συζητούν τα μεταβαλλόμενα όρια των επικρατειών φυσικού, υπερφυσικού και παραφυσικού. Χωρίς να επικεντρώνεται αποκλειστικά σε απόπειρες πρόσβασης στο υπερφυσικό μέσω της μαγείας, του «αποκρυφισμού» ή άλλων μορφών γνώσης, ο τόμος πραγματεύεται τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους το υπερφυσικό νοηματοδοτήθηκε, αμφισβητήθηκε και εντάχθηκε σε διαφορετικά κοινωνικά, θρησκευτικά και διανοητικά συμφραζόμενα.

Ας δούμε συνοπτικά τη συγκομιδή. Με αφετηρία την εμφάνιση επιδημίας λοιμώδους νόσου στους κατοίκους της Δήλου και την απόδοση της ευθύνης στην οργή του θεού Απόλλωνα, ο Βύρων Αντωνιάδης διερευνά την πολυκύμαντη σχέση μεταξύ των ζωντανών και των νεκρών. Αξιοποιώντας τόσο γραπτές μαρτυρίες για την επιδημία όσο και αρχαιολογικά ευρήματα στη Δήλο, ο συγγραφέας ανατρέχει στα ιστορικά των «καθάρσεων της νήσου» από τους Αθηναίους, υπογραμμίζοντας τις πολιτικές συνδηλώσεις αυτών των γεγονότων. Αναλύει έτσι πώς οι αντιλήψεις για την τύχη των νεκρών και τη μιαιρότητα συνδέονται με μεταγενέστερεςπίστεις για τους ζωντανούς-νεκρούς, την εμφάνιση των ζόμπι της Καραϊβικής (θύματα της δουλείας) και την ενσωμάτωσή τους στη σύγχρονη *pop culture* (από ταινίες τρόμου μέχρι μουσικές επιτυχίες ή και δημοφιλή βιντεοπαιχνίδια).

Στη συνέχεια μεταφερόμαστε στο δικαστήριο της Ιεράς Εξέτασης στη Βενετία. Με βάση τα πρακτικά της δίκης εναντίον της τριανταοκτάχρονης Anna, ο Γιώργος Πλακωτός θέτει υπό διερεύνηση τις δοξασίες για τη δράση του δαίμονα Pesariolo, τις σεξουαλικές σχέσεις που είχε με γυναίκες και τον τρόπο που οι ιεροεξεταστές προσέγγιζαν τις μαρτυρίες των κατηγορουμένων. Πέρα από τις έμφυλες συνδηλώσεις περί αδυναμίας της γυναικείας φύσης, που λανθάνουν πίσω από τη ρητορική των δικαστικών αποφάσεων, το κείμενο καταπνίγεται και με την οριοθέτηση μεταξύ των επικρατειών φυσικού και υπερφυσικού στην πρώιμη νεωτερικότητα, αναδεικνύοντας την ασάφεια αυτών των ορίων, αφού οι δαίμονες ενυπήρχαν στη φυσική τάξη των πραγμάτων.

Κλείνοντας την πρώτη ενότητα, ο Σταμάτης Ζωχιός αναφέρεται σε σύγχρονες μας εξορκιστικές πρακτικές στην Ανατολική Εκκλησία. Ως περίπτωση μελέτης αξιοποιεί έναν από τους ευρύτερα γνωστούς εξορκιστές ιερείς στην Ελλάδα στα τέλη του 20ού και στις αρχές του 21ου αιώνα, τον αρχιμανδρίτη Σάββα Αχιλλέως. Ο συγγραφέας εξετάζει την πορεία ζωής του προσώπου, τις θέσεις από όπου εποίμανε και κυρίως τον τρόπο που το ποίμνιο προσέλαβε το εξορκιστικό του έργο, αλλά και τα αντίστοιχα κηρύγματά του. Σε ιδιαίτερο πεδίο μελέτης ανάγεται η παρουσία του κηρυκτικού –κυρίως αντιδαιμονικού– του λόγου στο διαδίκτυο ακόμη και μετά θάνατον, καθώς και οι προσπάθειες ανάδειξης του ιερέα σε άγιο από τμήμα της ιεραρχίας.

Επιστρέφοντας στο παρελθόν, ο Στέφανος Δημητριάδης συζητά την προσφυγή σε μαντικές πρακτικές, ιδίως της διαδεδομένης λεκανομαντείας, στο πλαίσιο των πολιτικών ανταγωνισμών για τη διαδοχή στον βυζαντινό θρόνο. Αφετηρία της διερεύνησης αποτελεί ένα επεισόδιο από τα τέλη του 12ου αιώνα, το οποίο, κατά τον ιστορικό Νικήτα Χωνιάτη, έλαβε χώρα υπό τις εντολές του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Α' και οδήγησε τελικά στην πτώση του και στην ανάρρηση του Ισαακίου Β' στον θρόνο. Το όλο επεισόδιο συμπλέκεται με απόψεις σύγχρονων των γεγονότων σχετικά με τη θεία πρόνοια και τον τρόπο που αυτή επηρέαζε την πορεία της Αυτοκρατορίας.

Σε ένα άλλο πλαίσιο, εκείνο της πρώιμης νεότερης Ευρώπης, η Ανδρονίκη Διαλέτη προσεγγίζει τη συγκρότηση της δαιμονολογικής σκέψης εκκινώντας από τις σχετικές πραγματείες λογίων και νομικών. Εξετάζοντας τα χαρακτηριστικά που σταδιακά προσέλαβε το «δαι-

μονολογικό φανταστικό», η συγγραφέας αναδεικνύει με συστηματικό τρόπο μια αμφίδρομη σχέση: αφενός οι πραγματείες αυτές αντλούσαν από τις υποθέσεις μαγείας που εκδικάζονταν και τις μαρτυρίες για την εμφάνιση του διαβόλου, αφετέρου οι δικαστές, και ενίοτε συγγραφείς των πραγματειών, συμβουλευόνταν αυτά τα δαιμονολογικά εγχειρίδια. Στο κείμενο δίνεται έμφαση στη συγκρότηση της σωματικότητας του διαβόλου και τίθενται εκ νέου ερωτήματα γύρω από τους λόγους για το έμφυλο σώμα και τη σεξουαλικότητα.

Στον οθωμανικό κόσμο μάς πηγαίνει η μελέτη του Μαρίνου Σαργιάννη, η οποία τοποθετεί στο μικροσκόπιο την έννοια του θαύματος στο ισλάμ, ως σημείο διάκρισης της πραγματικότητας σε εξηγήσιμη και κατανοητή φύση και ανεξήγητο υπερφυσικό. Ο συγγραφέας προσεγγίζει έννοιες που στο πλαίσιο του οθωμανικού ισλάμ σχετίζονται με το θαύμα, σε διάλογο με τη βεμπεριανή οπτική της απομάγευσης του κόσμου. Αναλύει τις ανανοηματοδοτήσεις αυτών των εννοιών στην οθωμανική παράδοση και συζητά τον σκεπτικισμό που αναπτύχθηκε γύρω από τη δυνατότητα να πραγματοποιούνται θαύματα. Η οθωμανική περίπτωση εντάσσεται στις ευρύτερες συνάφειές της, μιας και αναζητούνται παραλληλισμοί στον ευρωπαϊκό πουριτανισμό, στην προτεσταντική παράδοση, αλλά και στην ομολογιοποίηση (*confessionalization*).

Περνώντας στον χριστιανικό κόσμο και ειδικότερα σε εκείνον της Ανατολικής Εκκλησίας, ο Κώστας Σαρρής παρακολουθεί το έργο του Καισάριου Δαπόντε, προσωπικότητας ιδιότυπης που κινήθηκε ανάμεσα στις φαναριώτικες αυλές και ύστερα στα μοναστικά περιβάλλοντα του Αγίου Όρους. Μετά από σπουδές στο Βουκουρέστι έγινε αυλικός ακόλουθος στην οικογένεια Μαυροκορδάτου και αργότερα εκάρη μοναχός. Με τρόπο πειστικό ο συγγραφέας εντάσσει τα κείμενα του Δαπόντε στην επικράτεια του παραφυσικού, αναζητώντας τα ελατήρια πίσω από τη δημιουργία τους στο διανοητικό συμπάν του μοναχού, που συγκροτήθηκε μέσα ακριβώς από τις εμπειρίες του βίου του. Σκιαγραφείται έτσι ανάγλυφα ο τρόπος που διαβαζόταν το υπερφυσικό στον 18ο αιώνα, κάποτε «ερήμην του Διαφωτισμού».

Εγκαινιάζοντας την τρίτη ενότητα του βιβλίου, ο Κωνσταντίνος Ηροδότου μάς εισάγει στον κόσμο των λογίων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού με αφορμή την εισαγωγή και την κριτική αντιμετώπιση της θεωρίας του Mesmer για τον ζωικό μαγνητισμό στον ελληνικό χώρο.

Ο συγγραφέας εξετάζει τις μεταφράσεις σχετικών έργων που δημοσιεύτηκαν από τον Αναστάσιο Πολυζωΐδη στο περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*, καθώς και τη διαμάχη που αναπτύχθηκε στη συνέχεια. Η όλη συζήτηση προσεγγίζεται όχι μόνο μέσα από το πρίσμα της διερεύνησης των ορίων φυσικού και υπερφυσικού από τους Έλληνες διαφωτιστές, αλλά και από την οπτική της διαμόρφωσης της ελληνικής δημόσιας σφαίρας, όπως συγκροτήθηκε μέσα από το εμβληματικό περιοδικό.

Από την καρδιά του Νεοελληνικού Διαφωτισμού πηγαινουμε στην περίοδο της παρακμής του με το κείμενο του Βαγγέλη Σαράφη για το διήγημα «Βρυκόλακκας» του Δημήτριου Αινιάνα. Το λογοτεχνικό αυτό κείμενο, συνταγμένο στα μέσα του 19ου αιώνα από έναν ελάσσονα διαφωτιστή λόγιο, επιχειρεί να καταπολεμήσει την πίστη σε βρικόλακες με την επίκληση επιχειρημάτων που προέρχονταν από την πρόοδο της φυσικής επιστήμης και τον ορθό λόγο. Το έργο διαβάζεται εδώ πάνω στη «γραμμή του Διαφωτισμού» και αναζητούνται οι γνωστικές και ιδεολογικές προϋποθέσεις του συγγραφέα του με αναφορές στον Ρήγα Φεραίο, τον Αδαμάντιο Κοραή και άλλους.

Ακολουθώντας μια ανάλογη προσέγγιση, η Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου εγκύπτει στο έργο «Νέον Θέατρον» του Συμιακού ιερέα Κωνσταντίνου Καντούνια. Μέσα από τις σελίδες του βιβλίου και την ανάλυσή τους περιδιαβαίνουμε στους δρόμους της Αλεξάνδρειας και πληροφορούμαστε για μακραίνες μαντικές πρακτικές, όπως η λεκανομαντεία και η κυανομαντεία, για ταχυδακτυλουργίες, για τη σολομωνική, για βασκανίες αλλά και για περιπτώσεις πρακτικής ιατρικής, που επιστρατεύονταν όταν η «επιστημονική» ιατρική φάνταζε ανεπαρκής.

Τέλος, ο Κωστής Γκοτσίνας μάς μεταφέρει στον ελληνικό Μεσοπόλεμο, περίοδο δράσης της Εταιρείας Ψυχικών Ερευνών του Άγγελου Τανάγρα. Ο συγγραφέας διερευνά την πρώτη καταγεγραμμένη εμφάνιση στην Ελλάδα του μεξικανικού παραισθησιογόνου φυτού πεγιότλ και τη χρήση του στο πλαίσιο πειραμάτων «ψυχικών ερευνών». Μέσα από τις διαδρομές που διέγραψε το φυτό εξετάζονται οι διεθνείς δικτυώσεις της Εταιρείας, οι διαφορετικές τάσεις που αναπτύχθηκαν στο εσωτερικό των πνευματιστικών κύκλων στις αρχές του 20ού αιώνα, καθώς και η υπό διαπραγμάτευση κάθε φορά επικράτεια της επιστημονικής γνώσης.

Τονίζοντας τη σημασία που έχει να μελετάμε το υπερφυσικό με γνώμονα τους όρους και το διανοητικό σύμπαν της εκάστοτε εποχής, με

μια λέξη να ιστοριοποιούμε την έννοια αυτή, οι συγγραφείς αξιοποιούν στην ανάλυσή τους μονογραφίες, εκλαϊκευτικές εκδόσεις, αρχαίες επιστολές, ανασκαφικά ευρήματα, μεσαιωνικά χρονικά, δαιμονολογικά εγχειρίδια, μοναστηριακούς κώδικες, πρακτικά συνεδρίων, άρθρα σε ιατρικά περιοδικά, βίντεο στο YouTube και αναρτήσεις στο Facebook, κινηματογραφικές ταινίες και βιντεοπαιχνίδια. Στην επεξεργασία αυτής της μεγάλης γκάμας πηγών αντλούν από μια πλούσια πλέον βιβλιογραφία και από τις παραδόσεις της ιστορίας των επιστημών, της ιστορίας των εννοιών, της κοινωνικής ιστορίας και, λιγότερο ή περισσότερο ρητά, της μικροϊστορίας –ας μην ξεχνάμε άλλωστε ότι μερικά από τα πρώτα και εμβληματικά κείμενα της μικροϊστορίας αφορούσαν ακριβώς πτυχές του υπερφυσικού, όπως λαϊκές κοσμοθεωρίες για το σύμπαν, εξορκιστές και ιπτάμενους χωρικούς. Η πληθώρα περιπτώσεων, πηγών και προσεγγίσεων που επιλέγονται εδώ εικονογραφεί γλαφυρά τον πολύπλευρο ρόλο που διαδραμάτιζε (και διαδραματίζει) το υπερφυσικό σε προνεωτερικές και νεωτερικές κοινωνίες, σε διάφορες θρησκευτικές παραδόσεις: την ελληνορθόδοξη, την προτεσταντική/καθολική, τη μουσουλμανική, αλλά και την πολυθεϊστική.

Παρά τα διαφορετικά κάθε φορά πλαίσια και τις ιστορικές περιόδους, το υπερφυσικό φαίνεται να λειτουργεί ως μεταφορά και ως όχημα για τις πολύ πραγματικές ανησυχίες των ζωντανών σχετικά με την υγεία και τα μετά θάνατον. Η μελέτη του υπερφυσικού μπορεί έτσι να λειτουργήσει ως πρίσμα μέσα από το οποίο προσεγγίζονται και κατανοούνται διανοητικές συνάφειες, αναγνώσματα, μαθητείες, έμφυλοι ρόλοι, αντιλήψεις και πρακτικές γύρω από τη σεξουαλικότητα, καθώς και αντιλήψεις για το σώμα. Ως εκ τούτου, το λεγόμενο υπερφυσικό παρεισφρέει σε τομείς και πεδία της ιστορικής έρευνας όπου εκ πρώτης όψεως θα φάνταζε απροσδόκητο. Δεν είναι τυχαίο ότι οι περισσότερες συμβολές στον ανά χείρας τόμο δεν προέρχονται από ειδικές και ειδικούς του θέματος, αλλά από ερευνήτριες και ερευνητές που συνάντησαν σχετικές μνείες στο περιθώριο ή στις παρυφές των ερευνών τους και ασχολήθηκαν με αυτές, ενδεχομένως με μια παιγνιώδη διάθεση και με μια ένοχη απόλαυση γι' αυτό το όχι και τόσο «ορθόδοξο» ερευνητικό αντικείμενο.



Τα περισσότερα κείμενα του τόμου προέκυψαν από ανακοινώσεις στα Σεμινάρια της Ερμούπολης που διοργανώθηκαν από το Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών στις 29-30 Ιουνίου 2023, με τη συνεργασία των Γ.Α.Κ. - Αρχείων Νομού Κυκλάδων και την υποστήριξη της Τράπεζας της Ελλάδος. Το θέμα του σεμιναρίου προέκυψε από μια ιδέα της Κατερίνας Δέδε, που αφορούσε την παρουσία του υπερφυσικού σε εκ πρώτης όψεως αναπάντεχες πτυχές της ιστορικής έρευνας. Την ευχαριστούμε θερμά που έδωσε το έναυσμα για το σεμινάριο, το οποίο, τρία χρόνια αργότερα, οδήγησε σ' αυτόν τον συλλογικό τόμο. Φυσικά ευχαριστίες οφείλονται και στους/στις συγγραφείς που μας εμπιστεύτηκαν τα κείμενά τους, όπως και στους συνάδελφους Γεράσιμο Μέριανο και Κώστα Ταμπάκη για τα καίρια σχόλιά τους σε αυτό το εισαγωγικό σημείωμα. Ευχαριστούμε επίσης την επιτροπή εκδόσεων του Τομέα Νεοελληνικών Ερευνών, όπως και τον διευθυντή του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών Νικόλαο Παπαζαρκάδα, που ενέταξαν το ανά χείρας βιβλίο στην εκδοτική σειρά του Ινστιτούτου. Τέλος, η έκδοση οφείλει πολλά στο μεράκι και στη φροντίδα της Δήμητρας Ρέγκλη που ανέλαβε την τυπογραφική επιμέλεια, της Μαργαρίτας Δήμα που σχεδίασε το εξώφυλλο, και της Όλγας Ευαγγελίδου, η οποία φιλοτέχνησε και παραχώρησε το εικαστικό που κοσμεί το εξώφυλλο του βιβλίου. Τις ευχαριστούμε για την εξαιρετική συνεργασία.

Οι επιμελητές

Κωστής Γκοτσίνας – Βαγγέλης Σαράφης